

Юрченко О. В.,

кандидат філологічних наук,

старший викладач кафедри української мови

Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького

ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНЯ АНТРОПОНІМІЯ В ПРОЗОВОМУ ТВОРІ (НА МАТЕРІАЛІ ТВОРЧОСТІ ПАВЛА ЗАГРЕБЕЛЬНОГО)

Анотація. Стаття присвячена вивченню власних назв та їх функціонуванню в художньому тексті. Понятійний зміст та розмаїття стилістичних конотацій дає змогу ідентифікувати їх як численні й високочастотні одиниці, яким належить одне з провідних місць: літературно-художню антропоніми окреслюють межі твору щодо відображуваного локусу і часу, за їх допомогою чітко визначається буття тих постатей, які становлять головний об'єкт зображення. Це дає підстави аналізувати власні назви в площині опозиції центр/периферія. Визначаючи певні успіхи, доробок ономастів у царині української літературно-художньої антропоніміки, слід наголосити, що її сучасний стан виявляє назрілу потребу виявлення, збору та систематизації численних українських літературно-художніх антропонімів, різнобічного вивчення їх функціонально-стилістичних можливостей, встановлення загального та індивідуального в принципах номінації персонажів.

У статті зазначається, що важливим об'єктом наукових досліджень у царині антропонімії є творчість Павла Загребельного, якого слушно вважають неперевершеним майстром у наданні реальних та ірреальних імен своїм героям. Тісний зв'язок письменника з духовною й матеріальною культурою рідного народу, глибоке знання культури інших народів робить можливим використання антропонімів не лише з номінативною та стилістичною метою, а передусім із метою глибоких соціальних та етичних узагальнень.

Встановлено, що своєрідність художнього антропонімікону письменника полягає у створенні широких смислових і асоціативних полів, до складу яких входять імена, прізвища та прізвиська, об'єднані в комплекс імен-характеристик, «імен-ярликів» для найменування того самого героя.

Для зручності лінгвістичного опису пропонуємо взяти термін «мікрополе» як «сукупність слів і виразів, що становлять тематичний ряд антропоніма».

У пошуках експресивно-стилістичної доцільності антропоніма письменник завжди міцно спирається на багатство загальнонародної мови, національної історії, традицій. Це свідчить про комунікативну влучність, естетичну доцільність вживання власних назв літературних героїв, їх органічний зв'язок із системою засобів української лінгвостилістики.

Ключові слова: ономастика, художній антропонімікон, мікрополе, асоціативне поле, імена-характеристики.

Постановка проблеми. У структурі прозового художнього тексту власним назвам як численним і високочастотним одиницям належить одне з провідних місць: вони окреслюють межі твору щодо відображуваного локусу і часу, за їх допомогою чітко визначається буття тих постатей, які становлять головний об'єкт зображення. У великому епічному творі кількість власних назв може сягати кількох сотень. У структурі тексту

як цілості власні назви посідають різне місце: до одних автори звертаються часто, до інших – один раз або двічі впродовж твору; одні мають чимало структурних варіантів, інші – жодного. Це дає підстави аналізувати власні назви в площині опозиції *центр: периферія*. До центральних власних назв належать антропоніми, а проблема значення власних назв вважається центральною частиною загальної ономастичної теорії. Численним і цікавим різновидом власних назв є власні назви людей, або антропоніми. Л.О. Белей, визначаючи певні успіхи, доробок ономастів у царині української літературно-художньої антропонімії, наголошує, що її сучасний стан «виявляє гостру потребу збору, систематизації численних українських літературно-художніх антропонімів, різнобічного вивчення їх функціонально-стилістичних можливостей, виявлення загального та індивідуального в принципах номінації персонажів» [1, с. 4].

Метою статті є розгляд власних назв та їх функціонування в художньому тексті (на матеріалі творчості Павла Загребельного).

Виклад основного матеріалу. Вивчення української літературно-художньої антропонімії до поч. 60-х р. XX ст. зводилося, як правило, до принагідних зауважень щодо історичної достовірності та джерел окремих українських літературно-художніх антропонімів. І тільки розвідки І. Сухомлина і П. Чучки, присвячені літературно-художній антропонімії Т. Шевченка, засвідчили зародження нового напрямку українських ономастичних студій. У 70–80-х р. ці дослідження продовжили С. Бевзенко, О. Григорук, В. Лобода, І. Ковалик, Л. Масенко, Т. Черторизька, В. Чабаненко, Я. Януш та ін., об'єктом наукового інтересу яких була літературно-художня антропонімія І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, В. Стефаніка, Л. Мартовича.

Важливим об'єктом наукових досліджень у царині антропонімії є творчість Павла Загребельного, якого слушно вважають неперевершеним майстром у наданні реальних та ірреальних імен своїм героям. Тісний зв'язок письменника з духовною й матеріальною культурою рідного народу, глибоке знання культури інших народів робить можливим використання антропонімів не лише з номінативною та стилістичною метою, а передусім із метою глибоких соціальних та етичних узагальнень: *Грузини на могилі Акакія Церетелі написали одне слово: Акакій. Були Акакії до Церетелі, будуть опісля, але цей Акакій – єдиний в їхній історії. Так само в нас Тарас. І Лариса Косач не дарма ж назвалася Лесею Українкою, бо тільки ця Леся може бути освячена іменем цілої України. І Скворода, що понад два століття височіє над нашим народом у недосяжності свого філософського генія, – хіба ж не примушує геть забути про те кухонне знадб'я, від якого походить його прізвище* (ТМ, с. 512).

Зауважимо при цьому, що більшість імен і прізвищ, які актуалізуються в художніх текстах, залучені з реального антропонімікону. Художня виразність таких антропонімів виникає завдяки їх осмисленню у відповідному контексті. Так, у романі з майже фантастичною будовою «Тисячолітній Миколай» (всі події відбуваються з однією людиною, яка живе тисячу років, – Миколою Сміяном), ім'я героя асоціюється зі святиелем Миколаєм: *...я не просто колишній капітан Сміян, колишній студент, ...а тисячолітній Миколай, який живе на цій землі навіть з часів Святослава, Володимира і Ярослава, а ще від Оскола – Аскольда, і від скіфів, і від тих анатолійських кіз, що примандрували в ці степи з Фракії...* (ТМ, с. 448). Для декодування контексту неабияке значення має енциклопедична інформація (комплекс відомостей про об'єкт). Стандарти, або звичайні, асоціації тут не входять безпосередньо в семантику слова, а співвідносяться з тим фоновим знанням, яке залишається поза межами контексту.

Стилістичне сприйняття вигаданих (некодифікованих, оказіональних) імен формують, перш за все, мовленнєва і мовна інформація. Наприклад, мовна інформація імені може передавати значення національної приналежності його носія, тобто ідентифікувати персонажів як українців, росіян, вірменів тощо. Прізвища **Пилипенко, Якименко, Півненко, Шевченко, Костюнін, Лавриков, Ряснов, Васильєв, Попов, Наумкін, Дедюхін, Геворкян** у загальній (практичній) мові принципово непохідні і нечленовані. Можна зазначити лише потенційно «остатню» функцію суфіксодних позначок на **-ко, -ін, -ов, -ян**, які у практиці спілкування виступають як немотивовані знаки-диференціатори особистості. При художньому переосмисленні в них може відобразитися ставлення до мови як до складного суспільного явища, яке виступає об'єктом політичних і громадянських інтересів. Порівняйте в контексті: *– А я не фронтовик, просто відповів Бугайов. – Тобто як же це? Ще більше роззубився я. – Не фронтовик, звичайнісінький тиловий пацюк, і не Бугайов, а типовий український Бугай. Прізвище мені поміняв заподадливий міліцейський чин, якому кортіло якомога швидше злити всі радянські нації; – Вас звать Петро Ілліч. – Петро Ілліч. – А до війни ви звались Петром Ільковичем. – Хто вам сказав? – Сам знаю. Такий дух нашої мови: Ільків син зветься Ільковичем. Але вам захотілося під вождя – Ілліч.*

Мовленнєва інформація передає почасти емоційне та оцінне ставлення мовця до об'єкта найменування, встановлює зв'язок імені з його носієм. Найрізноманітніші варіанти антропонімів з'являються з метою відображення численних градацій почуттів та емоцій, напр.: *«...звичайне Карналеве ім'я Петро, що, як відомо, означало це в греків не що інше, як камінь, виявляється, приховувало в собі такі багатючі поклади ласкавості, ніжності, лагідності, що малий хлопець аж пахив лицем, коли його дорослі називали кожен від своєї душевної щедрості. Батько звав Петриком, тітки, батькові сестри, – Петюнею, сусіди – дядьки – Петьком, бабуся – Петею, старші за нього хлопці казали зверхньо: Петь, дівчата обмежувалися всього лиш двома звуками **Пе**»*. З цього переліку імен важко визначити, що є оказіональним утворенням, а що письменник узяв із розмовної практики. Тому виокремлення нами оказіональних антропонімійних демінутивів є дещо суб'єктивним, оскільки іноді важко встановити, взяте те чи інше ім'я з розмовного мовлення чи створене автором. Як зауважив Г.О. Винокур, «немає

смыслу сперечатися про те, створив письменник це слово чи ні, тому що саме життя створює подібні слова і вирази щохвилини, – треба лише вміти їх підслухати і закріпити в художньому втіленні» [2, с. 74].

Інколи позамовна і мовленнєва інформація можуть взаємодіяти, породжуючи несподівані оказіональні значення, напр.: *«– Мені страшно, Даниле. – Добре, хоч не назвала мене Дасю. – Мені так страшно сьогодні за тебе, що я хотіла, щоб ти був не просто Данилом, а Данилюкою, Данилярою, Данилицем. – Буду всім»* (ПЗТ, с. 291). Порівняймо конситуацію в наведеному уривку з інформативними джерелами про одну з традицій давніх слов'ян давати «некрасиві» імена, щоб відлякати смерть, і тільки тоді оказіональне слово збагатить уяву читача додатковими значеннєвими відтінками.

Семантика апелює до мови може навмисно актуалізуватися автором для здійснення його творчого задуму, напр.: *«– Там написано: Сміян. А треба: Несміян... Він не сміявся уже років тридцять, – сказав я спокійно, – то який же він Сміян?»* (ТМ, с. 13). І такий приклад не одиничний. Своєрідність художнього антропонімікону письменника полягає у створенні широких смислових і асоціативних полів, до складу яких входять імена, прізвиська та прізвища, об'єднані в комплекс імен-характеристик, «імен-ярликів» для найменування того самого героя.

Для зручності лінгвістичного опису пропонуємо взяти термін «мікрополе» як «сукупність слів і виразів, що становлять тематичний ряд антропоніма» [3, с. 12]. Аналізуючи, наприклад, антропонімікон роману «Тисячолітній Миколай», можна виділити набір власних назв, які утворюють мікрополе прізвища Сміян: Несміян, Сміянко, **Сміян-несміян, Несміян-Марко**; мікрополе імені Марія складають слова Маруся, **Марія-Марсель**, Муся, **Маруся-Марсель**, Марсель, **Мурсель**. Порівняймо інші тематичні ряди: Микола – Миколай – **Микола-Миколонька**; Півненко – **Півненко-Кукуріченко**; Марко – Маркус – **Маркерій** – Тіберій – **Дезидерій**.

У кожному з таких мікрополів названі антропоніми стають своєрідними індикаторами вікового, майнового, службового, етичного та інших рівнів, які відображають теперішній стан героя чи мовця у зверненні до адресата. Наприклад: *«...я лечу туди, де мене чеде братова смерть. Як вони назвуть його тепер: Марком чи знов Маркерієм? Трохименко, здається, за звичкою «Маркеріяни». – Він, Марко, а став Маркерієм, його дружина Марія – і геть безглуздо: Марсель»* (ТМ, с. 5). У контексті роману імена Марія, Маруся є уособленням жінки, дружини, матері, «слабкої статі, ніжності» (ТМ, с. 5); Марсель – егоїстична дружина партійного керівника, *райкомівсько-міськомівська Марсель* (ТМ, с. 624); *Маркус, Марко – син, брат, Несміян-Марко – прислужник* (ТМ, с. 52).

Особлива стилістика вигаданих імен притаманна таким жанрам, як гротеск, сатира, пародія. Інколи автор є невтомним у вигадництві нових імен, щоразу відкриваючи нову грань у характері та поведінці героя: *«– Хто це? – ...прошепотіла Оксана. – Ляпка, – пояснив я, хоч з не меншим успіхом міг би назвати цю з'яву Вірним Помічником, Недремним Оком, або й Вельзевулом Вельзевуловичем. Попри своє нахабне вторгнення, Ляпка міг би претендувати й на ймення Втіленої Скромності, бо стояв біля порога і мовчки дивився на нашу стіл»* (ТМ, с. 492); *«...серед квітників сиділа його опозиція у складі Благородного й Первородного, Інтригана й Хулігана»* (ВЗР, с. 308).

Лексико-семантична і структурна різноманітність власних назв літературних героїв пов'язана з такими найголовнішими джерелами їх художнього переосмислення:

1) власні назви, створені за аналогією до імен-прототипів (протонімів), узятих з історичної, класичної літератури тощо. Наприклад: **Завухахідносор** (Навуходоносор) (ВЗР, с. 329); **Драгомиров** (Драгоманов) (НУ, с. 12); **Робінсон** (Робінзон) (ТМ, с. 11). Здебільшого такі утворення вживаються з метою створення пародії. Вони виконують роль позасюжетних послань на відповідних історичних осіб у творах на сучасну тематику. Одні з протонімів при цьому зазнають повних змін, інші – часткових, пор.: «– *Тільки уявити: Марко повзає по червоній глині і міряє товщину ґрунту! Миколо, це ж смішно! Нас зустрічав у аеропорту Хосе Марті сам Рауль Кастро...*» (ТМ, с. 63), а також «*Зойки вмираючих тонули в бадьорих маршах фізкультурних парадів, в реготі “веселых ребят” кінорежисера Александрова, в піснях Лебедева-Кумача і Д'Актиля: “В буднях великих строек...”*» (ТМ, с. 497). Звичайно, емоційно-експресивне забарвлення оказіонально вживаних власних назв літературних героїв зумовлене не тільки екстралінгвальними чинниками (напр., натяк на віршовану форму – трискладову стопу дактиль), а й ілюзією мовної форми в тих мовах, які мають категорію артикля;

2) імена-характеристики: **Якало**, **Тикало** (ВЗР, с. 273), **Вивершений**, **Багатогаласу** (ВЗР, с. 33), **Ідеолог**, **Реактивний Стартувальник** (ГД, с. 52). Найчастіше це прізвиська та прізвиська, які оказіонально вводяться в художню тканину твору і називають епізодичних героїв. При цьому автор ніби вилучає зображувані явища з контексту конкретно-історичних залежностей і переносить їх у площину загальнолюдських узагальнень – етичних і психологічних, напр.: «– *Припустимо, я – Конкретний. – Припускає корова молока, коли корми підходящі, – засміявся Гриша*» (ВЗР, с. 383); «*І не з племені Якалів, представники якого те й знають, що грозяться: я тобі покажу! я тобі дам! А з породи Тикалів, у якої трохи інший словник: Туменезаспіваси! Туменезатанцюси!*» (ВЗР, с. 273). Звичайно, художнє призначення таких власних назв зумовлене жанром, в якому працює письменник: гротеском, сатирою, пародією;

3) власні назви літературних героїв, створені засобами паронимазії (від грецького *paronymasia* – гра близькими за звучанням словами). Потенційна схильність мовного мислення до різних асоціацій дає змогу автору залучати в оказіональні смислові відношення близькозвучні слова. Так, наприклад, вигадані прізвиська **Бульший**, **Шпугутькало** мотивуються в контексті апелятивами **бувший**, **пугутькало**: «Рідше й рідше доводилося Олексієві Івановичу зустрічати останнім часом на державних посадах людей випадкових, схожих на **Бульшого**» (ПЗТ, с. 430); «– *Підпис скрізь однаковий: Шпугутькало. – Сичик, значиться... Пугутькало – це сичик. Дрібненький такий, ... неважненький сич. З тих, що на вмируще кричать*» (ВЗР, с. 404);

4) імена соціально зумовлені, які актуалізують ті чи інші події: «...*Первослава. Бо перша була і мала б прославити його рід... Первиця... раз народилася перва від Первослави, то й буде Первиця, а найменшому завжди більше ласкавості, тому й названо було доньку Первуля*» (П, с. 476); «*Ясень був вельми веселий чоловік. Він собі наспівував, посміювався в світлу, мов ясенева стружка, бороду*» (Є, с. 11);

5) пародійні власні назви літературних героїв, до складу яких входять іншомовні індикатори – лексеми, морфеми або

їх сегменти, наприклад: «*Фрау Вільтруд жила в Ремішайді. Величезний похмурий будинок, квартира на третьому поверсі. Кілька великих кімнат, справжні джунглі з екзотичних рослин, паузи в клітках, м'які коти труться об ноги... Фрау Вільтруд зтягнула нас у самі недрі свого рослинно-тваринного царства, всадила в глибокі, як могила, фотелі...*» (ТМ, с. 225). Це ім'я відзначається складними асоціативними зв'язками, зокрема паронімічними (пор.: **Вільтруд** – Гертруда) та екстралінгвальними, закладеними у твірній основі (Вільтруд – вільний труд), і в контексті є засобом сатиричного відображення психології споживача.

Деякі з пародійних імен утворені додаванням до іншомовних основ українських антропонімічних суфіксів: «– *Конон Орестович Тавромахієнко, - відреконувався він. – Прошу не дивуватися прізвищу. Означає воно: бій биків. Грецьке слово – тавромахія. Мабуть, предки мої звалися простіше: Убийбик*» (ВЗР, с. 330).

Зафіксовано незначну кількість вигаданих прізвищ, утворених за відомими моделями німецької та англійської антропонімії, напр.: полковник **Дурас** (пор. Дуглас), обер-лейтенант **Дремлер** (пор. Гітлер, Гімлер). Такі прізвища не тільки надають «національної специфіки» слову, а й мають характеристичне значення, зберігаючи чіткість мотивацій з апелятивами;

6) власні назви літературних героїв, побудовані на звуко-наслідувальних асоціаціях: «...*вганяв спис у дошки перед її обличчям, проломлювалося залізо крізь щілини, мало не дістало материних очей; я мала ойкати за дошками, щойно зіп'явшись на ноги, так і прозвали мене Ойкою за те*» (СУК, с. 51); «*Ой Кукулику, кукуличку, куку!*» (ПЗТ, с. 352); «...*і маленький журналіст з надутими щоками, що мав прізвище Півненко, але я охрестив його Кукуріченком*» (ТМ, с. 591).

Значаємо випадки оказіонального словотворення на основі контамінації. За В. Виноградовою, контамінація є особливим об'єднанням семантики коренів в одному слові, значень «назви» і «образу», тобто прообразу і неологізму [4, с. 176].

У мові прози П. Загребельного контамінованих власних назв літературних героїв небагато: **Ханан** (д.-євр. Йоханаан + жарг. хана) (Р, с. 510); **Жеребилов** (жеребець+кобила) (ПЗТ, с. 504). Пор. у контексті: «Жеребилов – Жеребокобилов – Жереборябокобилов – сучий син!»; «В адміністративному корпусі щодня з ранку до вечора головбух об'єднання **Ханан** Йосипович Кисельов дає консультації на тему: як при зарплаті в триста карбованців не робити майже нічого, а в п'ятсот карбованців і зовсім нічого».

У пошуках нових стилістичних вражень письменник нерідко звертається до традиційних прийомів утворення псевдоонімічної лексики:

а) додавання звуків – **пугутькало** ← **Шпугутькало**;

б) заміни одного звука іншим – лайл. **хамло** ← **Хабло**.

Пор. у контексті: «*Буксири металися по дворах і в хатах, визирювали, виюхували, винишпорювали, а Хабло знай штрикав довгим залізним цупом, щоб не сховалася й зернина ні під землею, ні під водою*» (ТМ, с. 106);

в) відсікання звука чи морфеми – **Перченко** ← **містер Перч** (НТ, с. 170);

г) переставлення звуків+відсікання – **Шпонька** ← **Пшонь**. Напр.: «...*і всі Шпоньки в прадіда перекутили літери, а в діда відрубали шмат прізвища, і вийшов Пшонь, але я знайду!*» (ВЗР, с. 315).

Аналіз мовного матеріалу дає змогу встановити найтипівіші для мовотворчості П. Загребельного засоби актуалізації внутрішньої форми оказіональних власних назв літературних героїв:

1) «народна» етимологія, що ґрунтується на омонімії: «– Ви знаєте, що таке валюта? – Та ж у нас у селі баба **Валюта** є. – Це не те. **Валюта** – це найвища цінність. Державне надбання» (ВЗР, с. 28); 2) «народна» етимологія, побудована на паронімії: «– Американці називають його **Айком**. Ну то коли до нього дошкребеться **Отто Скорцені**, то він тільки **айкне**» (Є, с. 227); 3) етимологія, зумовлена екстралінгвальними чинниками: «**Кора**, що означає **Корабела**, себто дочка корабельбудівника» (Р, с. 86); «– А чом названо мене **Ярославом**? **Щоб мудрим був?**» (СУК, с. 122).

Висновки. Отже, художній антропонімікон Павла Загребельного за стильовими, структуро-типологічними, граматичними та іншими ознаками дуже розмаїтий. У пошуках експресивного слова письменник завжди міцно спирається на багатство загальнонародної мови, національної історії, традицій. Це свідчить про комунікативну влучність, естетичну доцільність вживання власних назв літературних героїв, їх органічний зв'язок із системою засобів української лінгвостилістики.

Список умовних скорочень:

ВЗР – Вигнання з раю. Київ, 1986.
Є – Євпраксія. Київ, 1987.
НТ – Намилена трава. Київ, 1973.
НУ – Неложними устами. Київ, 1981.
П – Первоміст. Київ, 1984.
ПЗТ – Повне зібрання творів. Т. 4. Київ, 1980.
ЯБ – Я, Богдан. Київ, 1986.
ТМ – Тисячолітній Миколай. Київ, 1994.

Література:

1. Белей Л.О. Українська літературно-художня антропонімія кінця XVIII–XX ст. : автореф. дис. ... д-ра філол. наук : 10.02.01. Ужгород, 1997. 48 с.
2. Ковалев В.П. Выразительные средства художественной речи. Киев: Рад. школа, 1985. 136 с.
3. Нікітіна Ф.О. Виділення і визначення лексико-семантичних полів. *Мовознавство*. 1981. № 1. С. 12.
4. Виноградова В.Н. Стилистический аспект словообразования. Москва : Наука, 1984. 183 с.

Yurchenko O. Literary and artistic anthroponymy in a prose work (on the material of Pavel Zagrebely's work)

Summary. The article is devoted to the study of proper names and their functioning in the artistic text. The conceptual content and variety of stylistic connotations allow us to identify them as numerous and high-frequency units, which belong to one of the leading places: literary and artistic anthroponyms outline the boundaries of the work in relation to the displayed locus and time, they clearly define the existence of those figures that are the main object of the image.

This gives grounds to analyze proper names in the plane of opposition center / periphery. Noting certain successes, the achievements of onomastics in the field of Ukrainian literary and artistic anthroponymy, it should be emphasized that its current state reveals the urgent need to identify, collect and systematize numerous Ukrainian literary and artistic anthroponyms, comprehensive study of their functional and stylistic possibilities, establishing a general and individual character nominations.

The article notes that an important object of scientific research in the field of anthroponymy is the work of Pavel Zagrebely, who is rightly considered an unsurpassed master in giving real and unreal names to his characters. The writer's close connection with the spiritual and material culture of his native people, deep knowledge of other peoples' culture makes it possible to use anthroponyms not only for nominative and stylistic purposes, but primarily for deep social and ethical generalizations.

It is established that the uniqueness of the writer's artistic anthroponymicon is to create broad semantic and associative fields, which include names, nicknames and surnames, combined into a set of names-characteristics, "names-labels" for the name of the same hero.

For the convenience of linguistic description, we propose to take the term "microfield" as a set of words and expressions that make up the thematic series of anthroponyms.

In search of expressive and stylistic expediency of the anthroponym, the writer always relies heavily on the richness of the national language, national history, traditions. This testifies to the communicative accuracy, aesthetic expediency of using the proper names of literary heroes, their organic connection with the system of means of Ukrainian linguistic stylistics.

Key words: onomastics, artistic anthroponymicon, microfield, associative field, names-characteristics.